

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

AO

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - AO

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

OKILA

SCERT, Nagaland, Kohima ajanga, Nagaland nung aliba kin balala nübur ajak otsü, sobaliba aser libaliru zülua kaketrijusanger nem züngdaktsütsü telemtetba agir maparen inyaka aoba asoshi pelaba shisemer.

Department-i asüngdangba ama Class 1-5 tashi kaket (Manuscripts) zünga tang tamshidak Ao oshi zülumen (Spelling) nung temelenshitsü ajitetba tashi melenshitsüogo.

Kakettem nung kechisa zülua ali (Contents) itemji Department-i parnok mulungba zülü asünung yangi Ao Senden Literature Board shilem kecha mali.

(I. Temjen Tzüdir)

Secretary, ASLB.

Keta Alibatem

Tapak

1. Nagalima nung Kintem Tenüng Koma Jatet- I	1
2. Kü Nagalima	6
3. Nagalima Nung Benjongtem - I	9
4. Nagalima nung Kintem tenüng koma Jatet-II	16
5. Ajem O Ninang Na-Naga Tar Nunger Otsü	21
6. Nagalima Nung Benjongtem- II	25
7. Nagalima nung Kintem Tenüng Koma Jatet- III	30
8. Nagalima Nung Benjongtem- III	36
9. Lokti-i Shilem Agiba: Naga Nungeri Metsünga
Reta Wazüka Ayuba	42
10. Naga Nunger Sobaliba Saisapongtem	47

Lesson 1

Nagalima nung Kintem Tenüŋg Koma Jatet - I

Tangazüktsü Nükjidong:

1. Naga nunger kin balala tenüngtem aser tarulen indang angazüktsü.
2. Naga nunger lipok otsü metettsü.
3. Lesson nendaka aser angateta züngtettsü.
4. Tebang agi ashiba aser tezüluba nung sayubatem angateta inyaktettsü.
5. Ojang tasentem angazüktsü.
6. Pei kin dak alaka ano tangar kin indanga kechisarena tajungtem angazüktsü asoshi.

Naga nungertem ya kechiba kin balala küma lemsa ta naia khen khenbo shisadanger asü? Ya kechiba sürabang parnok kin shia oshioben aser sobaliba balala asüba yong lir. Naga nunger kin balala shia nüngja koma jateta tenzük item otsü ajanga asenok dang par lima aser nüburtem jakla liru yimyatem indang sayur.

1. Phom

Phom nungertem ya tekong tenem talang agi meküta aliba yimtsüngtem nung alir. Item tenem kolaktem ya mapang shia mepet agi sübangersa alir. Phom tetezü 'Mepet'. Phom nunger tettsüteboutem parnok tang aliba tesem yagi kinük anasü nungi aru, kaji 'Ying' aser tanabubaji 'Long'. Phom nungertemi 'Yinghilong' ta ajaba tesem nungi parnok poktet aser liyonga aru ta jembir.

2. Lotha

Naga kin kar den kasa Lotha nungertemia parnok China lima Manchuria nungi arua Naga lima Khezhakenoma yim nung ali ta amanger. Lia- lia Khezhakenoma nung nütsüng nübur onsara kümatok nungji parnoki anüdoklentip tsütsüleni ayamesoa ao. Parnok aoba lenmang nung ayong tulu ka liasü. Aser tangar shinga maodang parnoki ayongji ajanga oatok. Parnok maliba ajiteta kari shisabulua asüngdangtep nung parnokji 'Latha' ta telangzüba angu- koba tetezü, 'tejakleni talangka oadokogo'. Liyonga arudang 'Latha' ta asüba ojang to 'Lotha' ta

aküm. Aser nisung telok ka shirnok oadok mesüra tamasa ao parnok dang iba tenüng ya ajar.

Ano iba den sentakba otsü tanga kaji, khristan yimsü marudang Lotha nungertemi tsüngrem tapu ishika nem tenla agüja külema liasü. Parnoki parnok sasa, Lotha ta lao eroe jipo ta sa aja. Iba tetezü, 'shibai tenla peria agütsü' ta angatettsü akok. Mapang süitema aodang ibai Lotha ta tatsüba aküm. J.P.Mills, shiba British political officer liasü, pai item nisungtemji Lhota Naga, ta züluoka ayu. Saka tesülen iba ya Lotha ta metongshia zülushi.

3. Konyak

Ner kin rongnung züngsem ka akümstsü asoshi ne narong tupoktsü nüngdakbaji bilemdangang. Konyak nungertem asoshibo iba ya inyaktsü nüngdaker. Parnoki parnok sasa Na – ga ta ajar koba tetezü na 'tenarong' aser ga 'tapok'. Tangar kintem dang nungi balaka bendanga ayutsü mechi lanuwa nungi tenarong atutsübaji par yimsü liasü. Ano Konyak nunger dang ya Kah-ha ta-a ajar. Kah tetezü 'tenem' aser ha tetezü 'nisung'. Konyak nunger ka ta ajitettsü tamaittsüji teptsü atepba

aser tenarong atuba ya lir. Konyak ta ajaba ojang ya koda amshia tenzük ta asüba indang otsü tapu ana lir; Otsü ka nung ashiba agi ojang ana 'Khao' tokolak aser 'Nyak' tanak nungi Konyak ta ajaba ya agizük, kechiyong Konyak nunger kolak nung ku tsükshia anakba indang ashir. Tanabuba otsü nung ashiba agi parnoki parnok sasa 'Kong-nyak' ta ajar koba tetezü 'teni nung teptsü atepertem'. Saka 'Konyak' ta asüba ojang yabo British nunger jembishinü yimya nungi tenzükba ang asütsü südi ta jembir.

4. Kuki

Nagalima nung aliba Kuki nungertemji 'Khul' ta ajaba tesem Central China nungi aru. Khul tetezü 'lungpok mesüra alitelung'. Burma nungeri parnok dang 'Chin' ta aja. Aser Chittagong tenem nung aliba Bengali nungeri parnok dang 'Kookies' ta jaa liasü. British nungeri officially parnok tenüngji Kukis ta zülua toktsü, iba sülen parnok tenüng Kuki ta amshi tenzük.

5. Sangtam

Kodang anüdoklentip Sangtam linüki British nunger mezüngbuba aru, parnok lenir Woodthorpe-i yangji aliba nüburtem dang nenok kong nungi aru ta asüngdang nung 'Sangdang' ta langzü, koba tetezü sabang - kechiyong item nisungtem sabang mesüka ajungketa asüba ki nungsa ali. Parnok tettsütebou mezüng aliba yim tenüngjia kasaji liasü, saka British nunger tulurtemi par kin tenüngji Sangtam ta zülüoka amshiba sülen tanü tashi official amshiyim ajak nung kasaji agir.

Ojang ratet:

1. Mapang shia – Aiben mesüra teti.
2. Ayamesoa ao – Tesem ka nungi tanga kati aoba.
3. Teptsü – Shiyai aser ajem amshia temang nung ayak atepba.
4. Asüngdan – Nisung ka dang langka ka atema metetnúa asüngdangba.
5. Tettsütebou – Otsüla oboula nunger.
6. Ajungketa – Langka ka azükleni bener atuba.

Teinyaktsü

A. Tasüngdangbatem langzüang:

1. Phom tetezü kechi? Phom nunger koda tenzüka lia aru iba indang rasaa züluang.
2. Lotha ta ajaba ya kechi nungi tenzük? Iba tetezü kechi?
3. Lotha nungeri parnok sasa kechi jaa liasü?
4. Kuki kin ya kechi nungi tenzük? Iba tesem ya kong lir?
5. Sangtamer tetsütebou mezüngbuba aliba yim tenüngji kechi liasü, aser iba tetezü kechi?
6. ‘Konyak’ ta asüba otsüren tapu anaji kechisa, rasaa züluang.

B. Agüja alibatemji medentepdakjang:

1. Lotha	‘mepet’ ta asüba
2. Phom	Burma nungeri parnok dang chin ta ajar
3. Sangtam	tejakleni talangka oatokogo
4. Kuki	teptsü aser tenarong tur aliba
5. Konyak	ki sabang manung ajungketa sür aliba

C. Tazüng alibaji süngdakjang:

- 1) Lotha nungertem ya _____, China lima nungi aru.
- 2) Phom nungertem _____ kanga aliba lima ka nung alir.
- 3) Konyak oshi nung kah tetezü _____ aser ha tetezü _____ lir.
- 4) ‘Sangtam’ ta asüba ya British nunger lenir _____ jatet.
- 5) Chittagong tenem nung aliba Bengali nungeri Kuki nunger dang _____ ta ajar.

D. Ne kin indang masü saka lesson nung keta aliba Naga kin ka shimtsü aser par kin indang nai kechisa junger ta bilemer itemji zülutsü. Tatishitsü- Chiyungtsü, süoshi, saisapong, item amala ojang 70 - 100 shi amshia zülutsü. Nai züluba nung noksaa kar yanglusema sayutsü akok.

E. Agüja alibatemji shitak asü tai langzüang

1. Konyak nunger rongnung züngsem ka akümtsü asoshi tenarong tupoktsü nüngdaker.
2. Phom nungertemi 'Yenlong' ta ajaba tesem nungi parnok poktet aser liyonga aru ta jembir.
3. Lotha nunger ya Khezakenoma yim nungi anüdoklentip tsütsüleni ayamesoa ao.
4. Sangtam nungertem den mezüngbuba jembiba nisungji British nunger lenir J.P Mills lir.

F. Nisung anana teinyaktsü:

Ojang tasen angazükba nungi tongmelang oren yangluang aser class nung lemsatepbang.

Teptsü,

Asüngdang,

Ajungket

Lesson 2

Kü Nagalima

Tangazüksü Nükjidong:

1. Sangroji olasü shitak adoka repteta züngtettsü.
2. Sangro indang tamendakdakji angazüka zülutsü aser jembitsü angazüksü.
3. Sangro nung tasüngdangbatemji angateta langzütettsü.
4. Agüja aliba teinyaktsütemji zülutsü aser azüngtsü angazüksü.
5. Ojang tasen angazüksü aser item ojangtemji amshia ne sasa oren yanglutettsü.
6. Ner tesem nung süngdonglidong aser shirurutem indang angazüksü.

Kong süngdonglidongtemji chubar jala medem
Aser shirurutemji temulung lemtet tanüker.
Kong alimaji senti rongsen memetetba agi meimbanga lir
Aser tesüiba takok otsütem dena lir
Kong tenemtem agi mejongketer.
Aser anü tesangwa angudak.
Ibaji Nagalima, kü Nagalima.

Kong temeimji tzütu tulu ama
Aser tzütem ama yimjung.
Kong ochishir adoker
Aser tasütaitertem sotet dak lima.
Kong kotakeri metsü proker
Tetsübu mali nokinketer mungchen.
Ibaji Nagalima, kü Nagalima.

Rükülü Kezo

Ojang ratet:

1. Medem	– Ama.
2. Senti rongsen	– Ali nungi adokba mungujemba rongsen.
3. Miimbanga	– Koba memeteti miima ali.
4. Mejongket	– Tenem talang.
5. Tasü taiter	– Temulung tulu.
6. Tesüiba	– Mapangtem süia aoba/taoba mapang.
7. Nokinketer	– Nisung shiba rara nung mongin.
8. Tzütu	– Awatsüng.

Teinyaktsü:

A. Sangroji kaketshir nem telok nung züngdakjang. Ano kaketshir anana mesüra kaka nema züngdakjang.

B. Tasüngdangba aser telangzüba.

1. ‘Kü Nagalima’ sangro nung süngdonglidong aser shiruru kechisa atishia ashir?
2. Tongtibang sempet Naga nunger dak keta alibatem indang sangro mejemeri kechi shia lir?
3. “Takok nung tesüiba tatalokba aika lir” ta asüba sangro jagi kechi shiner.
4. Sangro nung shirnok dang tasütait ta ajar?
5. “Kong temeimji tzütu tulu medem aser tzütem ama yimjung” nai-a iba ya koma angateter?

C. Tazüng alidakji süngdakjang.

1. Kong süngdonglidong aser shiruru temji pa temulung lemtet _____.
2. Kong tenemtem agi _____ aser _____ angudak.
3. Kong ochishirji _____ aser tasü taitertem sotet dak _____.
4. Kong _____ metsü proker aser tetsübu mali.

D. Asenoki süngdonglidong aser shirurutem koma wazüka ayutsü? Bilemdangang aser asenoki koma inyaktsü leman 3 mesüra 4 nung züluang.

E. Jembitepbang

Class purji telok asem küma lemsaang. Agüja aliba ojangji amshia telok shia dang oren yanglutsü shiang. Telok shia nungi kaketshir ka ka dang ola adoka tashi agi class pur ajak asoshi azüngtsü shiang.

Ochishir

Tasütait

Tzütu

Takok

E. Teinyaktsü

Süngdonglidong aser shiruru ner tesem nung anguba pungu bendenang. Tenüng zülur ne indang scrap kaket nung malokang.

Lesson 3

Nagalima Nung Benjongtem - I

Tangazüksü Nükjidong:

1. Ner kin benjongbentsü aser iba tamaitsü indang angazüksü.
2. Tangar kin benjongbentsü angazüksü aser aji junger ta ashitsü angazüksü.
3. Ojang tasentem angazükang aser itemji amshia oren ne sasa yanglutettsü.
4. Lesson jagi kechi ashir aji angateta temulung agüja züngtettsü.
5. Ner oshi nung zülutsü aser jembitsü angazüksü.
6. Teinyaksü agüja alibatemji angateta zülutsü aser azüngtsü angazükang.
7. Kin ajaki kasa inyaksangshiba metettsü aser angazüksü.
8. Ner kin benjong nung nai kechi tajungsa inyaksangshi angu yamaji tangar benjongtema junger ta ashitsü angazüksü.

Nagalima ya benjongbentsü agi sünga aliba lima ka ta ajar. Nagaland nung kin tapu balala shia par benjongbentsü lir. Benjongbentsü teimba ka aluyimba inyakyim nung sentaktepa lir, kechiba süra akhi mapang nungbo aluyimbaji dang taküm alitsü tongtibangtibaji liasü. Akhi mapang inyakyim nungi item benjongbentsü mapang nungji tematiba Tsüngrem dang temoatsü meshia külemküjaba mapa inyaka aru. Item mapang temji teimbaka chiyungba aser pelatepa agi sünga liasü.

Aoleang Monyu

Konyak nunger atema Aoleang Monyu benjong ya tongtibatiba benjong lir. Iba benjong ya alu nung metsü yoker külen April ita mezüng hopta nung küm shia amunger. Iba benjongji par Tsüngrem ‘Wangwan’ temaba

tanela jaokba mung lir. Tsüngrem ‘Wangwan’ atishia arju kima nung au ka nung kongsang terner asonger. Aji ta sür iba benjong nungji nüburtem temoatsü meshia ‘Wangwan’ ji jaoka amunger. Aoleang benjong mungya anogo trok nü amunger. Iba mapang nungji lokti ajaki shilem agia ango apuba, shirshiba, saisabongba, kententepba aser chiyungtepa amunger.

Metümnyo

Yimkhiung kin-i iba benjong ya August 8 nü amunger. Parnoki tebur ya tanela trok aser tetsürtem tanela pungu lir ta amanger. Anungji tanela tasen ka asotsü atema iba benjong ya amunger. Metümnyo amungdang par benjong nungji tebur asoshi shimelang

trok aser tetsür asoshi shimelang pungu ta par Tsüngrem nem tenla agütsütsü wakzüka yutsür. Iba dak alaka chiyungtepa, medemer yimtetba, tsükchir nem tatok agütsüba aser aniasünga amunger.

Mimkut

Küm shi January 17 nü Kuki nungertemi iba benjong ya amunger. Mimkut ya tsük ka tenüng agi “mim” nungi agizükba lir. Iba tsükji parnoki ali temai adoker külen ngutetba ta amanger.

Kuki nungertemi alemli putu parnok ali telung nung liasü ta amanger. Parnoki amanga arubaji ali telung nungji Thilha (temenen tanela) Tsüngrem kati parnok yimsü süa liasü, anungji iba Tsüngremji tushia Mimkut ya amunger.

Tokhu Emong

Tokhu Emong ya Lotha nungertemi November 7 nü kümshiaamunger. Tokhu Emong tetezü aluror sülen chiyunga anisüngzüka amungba mapang lir. Tanga benjongmung yimya ama masü saka iba mapang parnoki arem shiruru tepsetba, shishilembaba, ango apuba, aintsüini aoba kecha memelar.

Yim süngkhüm alema shinga meyoker. Tsükchir aser medemer tsüngda taitoktepba aser tesentaktep tali akangshitsü atema parnoki medemer aser kinunger den shijep lemteper. Arju kima mi apua parnok tsüngda telungjem tali akatsü atema chiyungtepa pelatepa amunger.

Sekrenyi

Sekrenyi ya Angami nungeri February 25 nü amunger. Iba ya meshiteta amungba benjong ka lir. Sekrenyi amungba mapang ya yimtsüng tzübu merükteter. Ajisür külen teburtemi külemküja-a iba tzübu nung tzü chigotoker.

Iba tzü chigoba ya atakatem aser shirangshiku shitokba tamaitsü ka lir. Tzübu nungi tzüji tar bener arur külen tebur indang süoshi nung tzüji rükloktsür. Tetsürtemia pei ki meshiteta tongshi lunga mejemtzü tzü rükloktsür. Iba sülen chiyungtepa aser pelatepa benjongji tenzüker.

Chega-Gadi

Liangmai kini iba benjongya October 31 nū amunger. Nūburtem temoatsü alitsü atema antipong ka tepseta iba benjongmung tenzüker. Iba sülen yimer teloktemi meyua ‘Tibai Bailo’ ta ola agüja alui tansener. Iba tetezü

arem shiruru dang alu nungi pila alitsü tekümdangtsü ashir. Chega-Gadi ya talisa aiür asangur aser aniasüngbatem atema amunger. Tetongtechichi tali junga metetteptsü atema parnok kazüi aor aser tetsürlai soruchiokba chiyunger. Iba mapang ya ano kinungertem adenshiteper aser yimer lokti chiyungtepa pelatepa amunger.

Item ojang aser tetezütem angazükang.

1. Aluroba – Alu nung tsük rotenba, bendenba.
2. Atakatem – Tai temenen kaoba, Temerenshi anguba.
3. Metsü yokba – Alu nung metsüjang prokba.
4. Shirshi – Aremi shi arishi aoba.
5. Shijep – Ak, nashi tepseta shi alangsar alemba.
6. Aniasüng – Tetsür asüngdangba, Tetsür agitsü jembiba.
7. Süngkhüm – Yim süngkhüm, Yimdaki aiba kikümbang.
8. Sobaliba – Nisung ka tasonü nungi tasünü tashi, Taküm aliba.
9. Wakzüka – Shi rangzüka mesüra agizükba.
10. Saisapong – Asaya tapu balala.

Teinyaktsü:

A. Lesson nungi bushia agüja aliba orentem den putepa ojang ka nung langzüang.

1. Tanela tasen ka asotsü atema. _____
2. Ali nung metsü prokba/ metsüjang aremba mesüra atemba. _____
3. Nisung ka tasonü nungi tasünü tashi taküm aliba. _____
4. Tai temenen kaoba, temerenshi anguba. _____
5. Ak, nashi tepseta shi alangsar alemba. _____
6. Asaya tapu balala. _____

B. Koba kin-i koba benjong amunger ibaji metentepa züluang:

Kin	Benjong
1. Yimkhiung	Chega- Gadi
2. Lotha	Sekrenyi
3. Konyak	Aoleang Monyu
4. Kuki	Metümnyo
5. Liangmai	Mimkut
6. Angami	Tokhu Emong

C. Agüja aliba tasüngdangbatem langzüang:

1. Koba benjong mapang yimer yimtsürtem ango apuba, shishilemba ba, arem shiruru apuba aser aintsüini aoba memelar?
2. Kechiba Aoleang Monyu ya amunger? Au amshiba tetezü kechi?
3. Kechiba Metümnyo benjong ya kinü tanurtem asoshi tongtibang?
4. Angami nungertemi Sekrenyi benjong mapang nung koma pei sasa merükteta amunger?
5. Koba Naga nunger benjong rongnung aiür asangur aniasüngtepa amunger?Aiür asangurtemji iba benjong mapang nungji koda sür kati ka metetteper?
6. Kechiba Kuki nungertemi Mimkut amunger?
7. Naga kin benjong trok rongnung nai anguba inyakyim kasasa ana shiang.

Benjong Tenüng	Kodang Amunger
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleang Monyu	
Tokhu Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

D. Agüja aliba benjongtemji repranger kodang amunger shitak anogo züluang.

E. Shitak telangzüba ka shimang:

- 1. Kuki nungeri parnok mezüing lia arua ta amangbaji**
(a) Arem nung liasü (b) Tenem kolak nung liasü
(c) Ali telung nung liasü (d) Ayongbang nung liasü
- 2. Koba benjongmung tenüing tetezü aluror külen anisüngzükba**
(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong
(c) Aoleang Monyu (d) Metümnyo
- 3. Sekrenyi mapang nung tzü chigobaji**
(a) Aluror külen temang merüktetba.
(b) Temenen tanela nungi pila alitsü atema.
(c) Atakatem aser shirangba nungi pilatsüba.
(d) Tanela temeshi Wangwan jakzükba.
- 4. Koba benjongmung nung shijep pungusü aser troksü nung alemer.**
(a) Metümnyo
(b) Tokhu- Emong
(c) Mimkut
(d) Sekrenyi
- 5. Tokhu Emong amung dang shiji shiba nem agütsü.**
(a) Medemer aser kinungertem tesentaktep akangshitsü aser tsükchitep amatoktsü.
(b) Tongtibang ainer nem.
(c) Kinü tanur nem tanela agütsütsü atema
(d) Tanela Thilha nem pa peladaktsütsü atema.
- 6. ‘Tibai Bailo’ ta ayimtenba ya**
(a) Nütsüngtem alu nungi pila alitsü atema.
(b) Chega- Gadi benjong tenzüker ta ayimba.
(c) Tetongtechi temeim metetdaksüba.
(d) Arem shiruru alu nungi pila alitsü atema.

F. Agüja aliba orenji zügang aser tapet ojang bushir langzüang

1. Tsük benjung amungba. _____
2. Meshiteta amungba benjung. _____
3. Metsü yoker amungba benjung. _____
4. Nüburtem temoatsü nung alitsü atema amungba benjung.

G. Bilemdangang aser langzüang;

Külemi menteper agüja aliba tasüngdangbatem ya shisadangang.

- i. Agüja aliba benjongmung rongnung na a jaok ka asü nunga naia koba nung oa adentsü aser kechiba?
- ii. Kechiba tetsütebou nungertemi par Tsüngrem nem külemküja aser tenla aika agüja külem?

Lesson 4

Nagalima nung Kintem Tenüŋ Koma Jatet - II

Tangazüksü Nükjidong:

1. Naga kin tenüŋ balalatem aser parnok tarulen angazüksü.
2. Naga nunger otsü indang angazüksü.
3. Lesson jagi kechi ashir aji angateta temulung agüja azüngtsü.
4. Teinyaktsü agüja alibatemji angateta zülutsü aser azüngtsü angazüksü.
5. Ojang tasentemji angazüksü.
6. Ner kin dak alaka tangar kin dak tajung aliba indang junger ta ashitsü angazükatsü.

6. Yimkhiung

Khen mapang ka adianu ana liasü saka küm ishika tena pilaa liasü. Ajisüaka pila aliba mapang tenati mapang talangba ka kati ka menungratepa bushitepa liasü. Kenü anogo tena ajurua lungjem aser tepela tulu nung tenati yimtsüŋ ka mesemtet, aser iba yim dangji Yimkhiung Awün ta aja. Yimkhiung tetezü 'bushi aser ajuru' aser Awün tetezü 'tejen'. Iba ojang ana temeyipzük tejangjabaji yamai, "akhi tendak alidak tesem kong adianu ana tanaben ajurutep". Alemli sorkar tezüluba nung Yimchunger ta zülua angutsü, saka shitakba par tajayimbo Yimkhiungrü aser tangbo Yimkhiung ta amshir.

7. Zeliang

Zeliang ta ajaba ya lokti ana Zeme aser Liangmai lokteper Zeliang kin ta ajar. Parnok ya Nagaland state Peren district nung lir. Iba telok ana ya April 1943 kûm Deputy Commissioner C.R. Pawsey mapang nung ka kûma lungjemer Zeliang Naga kin ta jatsü. Tanü tashi parnok dang Zeliang kin ta ajar.

8. Angami

Angami nunger ya Tenyimia kin rongnung lokti tuluba kin ka lir, koba dang Vadi-o ta tetsüteboui jaa aru. Angami ta asüba nüngja ya lenmang balala nungi ajar. Poumai nungeri parnok dang Ngami ta ajar koba tetezü “nisung tajung”. Mao nungeria Ngami ta ajar saka Mao oshi nungbo Ngami tetezü “Tenyimiaji tiyong nung”. Kheza nungeribo Anga ta ajar koba tetezü “nisung shibai ajak indang temeim agizüker”. Saka tang Angami tenüng yabo British nungeri amshia aruba lira ser iba tenüngji tanü tashi nisung ajaki amshir.

9. Chang

Chang nungeri parnok ya süngdong tuluka koba dang Chongnyu ta ajar iba nungi adok ta amanger. Ibai akodong ta sür ka lir aser iba süngdongji tesem ajak nungi jangja jangja ngua liasü. Saka Chang ta asüba tetezü 'Changennyu' nungi adok ta ashir, koba tetezü 'metonga noktakba' mesüra 'temeküt ajak nung aliba dang nungi talangba'. Maneni karibo Chang nungerji anüdoklen nungi aru ta ashir. Anüdoklen ta asüba dangji parnoki Chaangbou ae ta ajar aser iba nungjagi parnok dang Chang nunger ta ajar.

10. Chakhesang

Chakhesang ta asüba ya telok aseme meyokteper akümba kin lir. Item telok asem indang tejaklen aliba ojang agiteter Chakhesang ta asüba ya jatet. Itemji Chokri nungi Cha, Khezha (kuzha) nungi Khe aser Sangtam nungi Sang agiteter jatet aji oda Chakhesang ya tongtiband kin asem agi aküm.

Chakhesang nungeri oshi balala aika jembir. Parnok oshiji Chokri, Khezha (kuzha), Poüme, Sangtam, Sümi aser Rengma oshi lir.

Ojang ratet:

1. Jakzük	–	Tsürabur nungi chirnur jakzüka aluba.
2. Temeyoktep	–	Tebentet maka, Mebentet.
3. Tiyongtsü	–	Tetsüngda, Ana yongtsü nung aliba.
4. Tajayim	–	Jayajako yimya balala.
5. Akodong	–	Süngdong tulu ka.
6. Lokteper	–	Aika meyokteper ka akümba.

Teinyaktsü:

A. Tasüngdangbatemji langzüang:

1. Zeme aser Liangmaiiji Zeliang Naga kin ta shibai aser kodang jatet?
2. Yimkhiung Awün tetezü kechi? Komasür iba ya jatet?
3. Angami ta asüba tenüng ya kechi nungi jatet?
4. Chakhesang tenüng koma sür ratet aser parnoki kechi oshisa jembir?
5. Chang nunger jakzüka aruba koba otsü balala nung rasaa shia lir ibaji tejangja nung züluang.

B. Tazüng alidakji süngdakjang:

1. Chang kin jakzükba süngdong tenüngji _____.
2. Chakhesang kinji _____ teloki aküm.
3. Zeliang kin ya _____ aser _____ teloki aküm.
4. Yimkhiung kin dang akhi mapang ajaba tenüngji _____.
5. Angami ta ajaba ya Poumai nungeri _____ ta ajar.

C. Agüja alibatem medentepdakjang:

A	B
1. Yimkhiung	Peren district
2. Zeliang	Metonga noktakba mesüra temeküt
ajak nung aliba dang talangba.
3. Angami	Oshi balala jembiba kin
4. Chang	Yimkhiung Awün
5. Chakhesang	Nisung shibai ajak indang temeim
agizüker.

D. Lesson nungi ojang ka bushia iba tetezü shiang.

1. Tsürabur nungi chirnur jakzüka aruba _____
2. Jayajako yimya balala _____
3. Tetsüngda, ana yongtsü nung aliba _____
4. Aika meyokteper ka akümba _____

E. Ner tesayuri ola adoka ojangtem zünga ashidang nai angashiba ojangtem lungbanga yujang.

Takok	Külemi	Kasa	Balala
Adianu	Senpet	Tajayim	Temeküt
Amanger	Tesem	Lungjem	Pilaa

F. Tsünglanglen agüja aliba ojang süngden nungjagi kintem tenüng bushiang.

Chakhesang, Chang, Zeliang, Yimkhiung, Angami

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	Q	A	B	S	R	Q	I
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
W	I	T	H	E	I	U	N	C
I	X	U	E	D	X	R	D	H
K	Z	X	S	X	V	F	D	A
A	N	G	A	M	I	A	Q	N
P	S	S	N	G	V	R	S	G
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. Ner kin dak alaka tanga kin rongnung nai koba kin tajungba ta bilemer tatishitsü agi - Chiyungtsü, sobusolemtsü, saisapong amala ojang 70-100 tashi nung rasa züluang. Akhi noksa amshia terasabaji tejangjaba nung zülutsü akok.

LESSON 5

Ajem O Ninang Na-Naga Tar Nungger Otsü

Tangazüksü Nükjidong:

1. Lesson nendaka aser angateta züngang.
2. Ojang tasen angazüksü aser ne sasa oren kar nung amshitsü.
3. Telok maparen balala inyakba ajanga jembitsü aser angatettsü yayim renloktsü.
4. Tebang agi ashiba aser tezüluba nung sayubatem angateta inyaktsü.
5. Otsü nung ajemdaker tasüngdangbatem langzütettsü.
6. Naga tarnunger otsü angazüksü.
7. Otsü ashitsü yayim tali metettsü.

Khen mapang ka nung Ninang ka aser Ajem ka ta medemer tajungtiba yimtepa liasü. Kenü anogo tenati temenen tanela ka tenüng agi Temi, shiba kanga dang tashi tait liasü paji amaktsü mulungtet. Tena iba temenen tanela amaktsü asoshi apusoa leman nung oya alidang tenati ano medemer kar ajurusem; parnokji, Nashi-scü, Süngtem aser Alizüngken liasü. Par asem jagia Temi amakdak densemdi ta mulungtet. Tembar punguji mangatoker külen ang Temi-er ki atong saka temenen tanelaji kidang mali asü. Anungji parnoki iba maongkaji agia ola madoki kilung jagi ai aser kinük balala nung prokshia atsüktep.

Ajem-i yipden nung yia atsük aser Ninang iba anasaji ata. Alizüngken-i mimung nung atsük, Süngdem-i kishi temalen atatsü mulungtet aser Nashi scü-i kiküm anasa ata. Kodang Temi kidangi meyipa shilang joko aonung kanga menur liasü. Pai amman nungji indang-indanga yipten bushia ai. Yipten nung temejangi Ajem jagi pa dak tuoktsü. Temi-i tashi agi arong aser tip küleni meyip saka ilenji Ninang ataa alinung tanaben metaker yutsü. Idangji Temi tekangshi bulu nung liasü.

Kanga tammang asünung pai kecha mangur aser kechi agi pa timtemdaksür pai memeteti liasü. Anungji pai mi tsükloktsü mimung anasai ilonga ai. Kodang mi-ji aputet, mimung nung aliba alizüngkenji apok aser pa tenük nung poklok. Tenük agi kecha mungui kishi tsütsü asema oli Nashiscü nung ajutoker pa merepoka alang. Ali atong den külemi Süngtem, shiba kishi temalen atsüka liasü, pa pongzüka alua Temi nenreptsü.

Temi tembangbaji ibaji liasü. Pai joko shinga nema kodanga timtem magütsütet. Iba otsü ajanga sayur, taküm nung kechi shisabulu timtem arudir aruaka mesüra tsükchir tashi taitiba jia medemertem lungjemba ajanga koktettsü ta angatetdaksür.

Ojang ratet.

1. Apu	– Nisung mesüra shiruru apuba.
2. Maongka	– Langka inyaktsü mapang tajung anguba.
3. Indang- indanga ao	– Kecha nunga metemdaki tesem kati aoba.
4. Tuoktsüba	– Ajem taju agi atuba.
5. Lungjem	– Telok ka akümba.
6. Metak	– Shiruru tila ka ajanga temang nung ajungbena timtem agütsüba.
7. Apok	– Pakmaa lapokba.
8. Nenrep	– Langka ka khenyongi tagitsü melii raksaba.

Teinyaktsü:

A. Item tasüngdangbatem langzüang.

1. Ninang o ajem nati kenü anogo kechi inyaktsü mulungtet?
2. Ninang o ajem na den densemba medemer asemji shirnok? Parnoki kechi inyaktsü mulungtet?
3. Amakertem shiaji kechi nungsa atsüktep?
4. Temi-i pa kidangi meyipa tarusa kechi asü?
5. Mimong anasa Temi dak kechi atalok? rasaa züluang.
6. Medemer asem teyari medeni Temi amaktsü asoshi Ninang o Ajem na kisüngi takoktsü süla süng masü? Kuli kar agüja langzüang.
7. `Ajem o Ninang Na' otsü nungi naia kechi angazüker züluang.

B. Naia tensa kar nung nai mokoktetsüsa timtem ajurudang ne medemer kar teyari agidanger asü? Iba indang tatsüka rasaa züluang.

C. Tazüng aliba süngdakjang:

1. Ajem ka indang _____ Ninang ka liasü.
2. Temiji _____ ka liasü.
3. Ajem o Ninang nati _____ amaktsü mulungtet.
4. Temi-i kodang mi aputet, alizüngken ji apok aser pa _____ nung poklok.
5. Medemertemi dang lungjemerbo _____ tashi taitiba jia koktetsü.

D. Agüja alibatem metentepdakjang.

A	B
1. Alizüngken	a) atu
2. Süngdem	b) tupok
3. Ninang	c) apok
4. Nashi-scü	d) metak
5. Ajem	e) nenrep
	f) Alang

E. Teinyaktsü mapa:

Tar nunger otsü ka shimer züluang aser class pur dang otsüji shiang.

Temetettsü:

- Tesayuri class purji parnok aliba tesem ajir telok telok lemsaang. Anasatepa lira school senshira parnok lungjemer class mapa inyaktettsü.
- Telok shia nungi zülua aliba otsüji class pur dang zünga ashitsü. Telok nungi züngsem shiai otsü tatsütsü ashitsüla.
- Otsü shitepba mapang tesayuri kaketshirtem nem tetuyuba agüjang.

1. Otsüji tetenzük, tiyong aser tatem alitsüla.
2. Kaketshir ajaki otsü shitepba mapang class pur jakdang nokdaker ashitsüla.
3. Kodang jembitir parnoki kangabo marakzütsüla aser teka agi masayatsüla.
4. Parnoki kanga karaa mesüra kanga aniia mejembitsüla.
5. Parnoki kanga tashi agi mesüra kanga tanemi mejembitsüla.

F. Teinyaktsü:

‘Olen’ kar tsünglanglen agüja lir. Kaketshir anana küma lemsang aser ‘olen’ ji shimteter parnoki pei tembar den jembitepdakjang.

Chiyungtsü 1. Nai kechi chiyungtsü techinüba? 2. Kechiba nai aji chinür? 3. Kodangsa nai aji achir? 4. Nai kwiben aji achir?	Saisapong 1. Nai kechi saisapong asayanür? 2. Nai shiba den asayanür? 3. Nai iba ya koma asayar? 4. Shibai ne dang iba ya asayatsü sayu?	Tembartem 1. Ne chichiba tembar shiba? 2. Nai ne tembar kwiben semdang? 3. Ne tembar kolen alir? 4. Ne tembari na koma yarir?
Tasoba anogo 1. Na kodang aso? 2. Nai iba ya koma amunger? 3. Na asoba anogo nung nai koba senpetsa aginür? 4. Na asoba anogo nung nai kechisa chinür?	Tsüngküm mongpu 1. Nai koba mongpu temeimba? 2. Kechiba nai ya meimer? 3. Iba mongpu nung nai kechi inyaker? 4. Iba mongpu nung nai kechi süoshisa sobur?	Shirurutem 1. Nai kechi shirurusa meimer? 2. Kechiba nai aji meimer? 3. Itemji kong alir? 4. Parnoki kechisa achir?

Lesson 6

Nagalima Nung Benjongtem-II

Tangazüktsü Nükjidong:

1. Pei kin benjongbentsü indang angazüktsü aser tatalokba otsütemji metettsü.
2. Tangar kin benjong indang metettsü aser aji junger ta shitettsü.
3. Ojang tasen angazüktsü aser item ojangtem amshia oren yanglu tettsü.
4. Lesson-ji kanga junga angateta züngtettsü.
5. Pei oshi nung zülutsü aser jembitsü angazüktsü.
6. Teinyaktsü agüja aliba temji angateta zülutsü aser azüngtsü angazüktsü.

Nagaland ya benjongbentsü lima ta ajar. Kin balala shia Nagaland nung pei benjong amunger. Aluyimba dak benjong teyimbaka sentaka lir. Kechiyong akhidang aluyimbaji Naga nunger tongtimbang mapa liasü.

Naga yimsüyimbong nung tamangba külemküjaji ajak dang tulutiba tsüngrem nem tenla agüja külem. Chia jemtepa wawamenü agi sünga liasü.

Moatsü

Moatsü ya Ao kin sobaliba benjong tulu rongnung ka lir. Iba benjong ya May 2 nung amunger. Alu nung metsü yoker külen iba alu aser metsü nung temoatsü lidakjang ta tsüngrem dang

temoatsü meshia amunger. Iba ya mapa meranga inyaker pelatepa anisüngzüka amungba benjong ta ashitsü akok. Tetsür, teburtem pei kin- kidong sobutsü tajungtiba sobur shilem balala agir. Parnoki mi tulu apur lunga menteper, yar tsüngsanga, ken tena, arr atsütepa, shi aser mejemtzü jemtepa pelateper.

Mongmong

Mongmong benjong ya Sangtem kin atema tongtibatiba benjong ka lir. Iba ya September 3rd nung amunger. Iba tetezü 'teti telungjem nung'. Iba benjong ya 'Lijaba' tsüngrem dang tsünütsü

yokba nung temoatsü meshia amungba benjong ka lir. Iba benjongji kibong shia nung 'Müsüyantüp' tekülem koba nung lung aser pei atepzüng nung lir aji mezüng külemer tenzüker. Chi aser mejemtzü agi lungji külemer. Ajisür külen chiyungtepba wawamenüa pelatepa iba benjong amunger.

Bushu mesüra Bishu

Bushu mesüra Bishuji Kachari nunger atema tongtibatiba benjong. Iba ya 27 January nung kümshia amonger. 'Bi' ji sarasadem aser 'shu' ji tesünepmeshiba lir. Ibaya alu ror külen amungba benjong aser parnoki iba benjong ya shilem asem lemsar amunger. Mezüng Busu Jidap, iba sülen

Surem Baino aser tatemsa Hangseu Busuta lemsar amunger. Parnok among nung Phangsla ta sür au agi yanglua renemer yim among nung ayur. Kodang iba telungi yidir, benjong kiburi ken, tsüngsang aser yimsüyimpong asaya balala agi agizüker. Iba benjong ya tobur tajung temenungratsü muri kongki ola aser asem meneni atemba agi meteter.

Mileingi

Zeme nunger atema Mileingi ya mi agi meshitetba benjong ka lir. Iba ya 11 March nung amunger aser mi yagi shilem tulu agir. Asangur temerüktet temi au tajem agi arju ka nung mi aputsü. Iba mi ya benjong

matem tashi remseptsü makok. Iba benjong yimyai melaba ama benjong tananü tashi tebur aser tetsür balala lemsar kazür. Mileingi tekülebaji Zeme nunger tebur atema tashi aser tasütait meshia külemer aji asünung dang parnoki par nübur tsükchir aser arem shiruru nungi kümzüka yutettsü. Iba benjongji maneni dang aor aser tananüji tetsürtem arur parnok den benjong nung adener.

Monyiü

Monyiü ya Phom nungeri alu nung tsük proker külen April ita mezüng hopta nung amunger. Iba ya küm tasen benjong mung ka lir. Iba ya tetsürtem dang temeim aser akhümstsübu agüja meshiteta amunger. Iba mapang kibong nung teburtemi kibong nung tetsü, jala aser kibong

kümer alir tetsür teyi/tenu dang temeim sayua mejemtzü aser chiyungtepa, ken tena aser tsüngsanga benjonger aser tatem nung taintemi shi aser tajemtsü kati ka den melenteper.

Item ojang aser tetezütem angazükang

1. Mejemtzü – Chi agi yangluba yi.
2. Külemküja – Süng lung tsüngrem külemba.
3. Wawamenü – Pelatepba.
4. Among – Yim süngkhüm tezülen.
5. Arr atsütepba – Süngzü ka telok ana tsüngda atsütepba.

Teinyaktsü:

A. Kintem parnok benjong shitak shimang.

Kin

1. Monyiü

2. Moatsü

3. Bushu

4. Mileingi

5. Mongmong

Benjong

Ao

Kachari

Phom

Zeme

Sangtam

B. Agüja aliba tasüngdangbatem langzüang.

1. Naga nunger benjong rongnung kobaji tetsürtem nem mungtsür? Koda teburtemi temeim sayur?
2. Koma miji Mileingi benjong nung tongtibang?
3. Ao kin sobaliba benjong tulu rongnung kaji kechi? Kechiba iba ya amunger?
4. 'Mongmong' tenüng tetezü kechi? Kechiba iba ya amunger?
5. 'Bishu' tenüng tetezü kechi? Iba mapang nung komala kongki temsa atemer?

C. Iba lesson zünger külen agüja aliba orentemji tembanga züluang.

1. Müsüyantüp tekülem koba _____.
2. Bushu benjong mapang Phangsla ta sür _____.
3. Mileingi benjong mapang au tajem agi mi apur benjong matem tashi _____.
4. Monyiü mapang Phom nunger teburtemi tetsürtem dang _____.
5. _____ külen Moatsü mung ya pelateba anisüngzüka amunger.

D. Bilemdanger züluang.

1. Nai-a kechiba Naga nunger benjongbentsü teimba ka aluyimba dak sentaktepba lir ta bilemer?.
2. Monyiü benjong ajanga, Phom nunger teburtemi tetsürtem dang temeim aser akhümtsübu sayuba indang nai-a kechiba parnoki yamaji inyaker ta bilemer?

E. Benjung mapang adianu, medemer aser kinunger tem külemi senteper. Khristmas ya benjung ka koba asenok ajaki amunger. Khristmas süngdong ka yanglur nai meimba khristmas sobutsü enokang aser sentsü tepang.

F. Benjung mapang nai meima inyaknüba indang jembitepang. Tsünglanglen agüja aliba tasüngdangba tem ama melentepa jembitepang.

1. Nai benjung kodang amunger?
2. Nai benjung mapang kechi taginüba/ temeimba?
3. Na benjung kong amunger?
4. Benjung mapang kechi aon tajungtiba yanglur?
5. Nai ken atenba aser jilushi aiba nung shilem agir asü?

Lesson 7

Nagalima nung Kintem Tenüŋ Koma Jatet - III

Tangazüksü Nükjidong:

1. Naga kintem tenüŋ balala aser parnok tarulen jakzükdak tesem angazüksü.
2. Naga nunger otsü angazüksü.
3. Lesson jagi kechi ashir aji angateta temulung agüja züngtetsü.
4. Agüja aliba teinyaktsütem angateta zülutsü aser azüngtsü angazüksü.
5. Ojang tasentemji angazüksü.
6. Ner kin dang masü saka tangar kin dak tajung alibatemji junger ta ashitsü angazüksü.

11. Kachari

Kachari nüburtemji tarulen otsü asemsü lir. Mezüŋgbuba nung tar nunger otsü nung ashiba agi Kachari nunger akhi tsürabur ka Brahmaputra aser Koshi ayong na tsüŋda tesem nung liasü. Iba tesem dangji Kachar ta Nepale nungeri ajar aser iba nisung nungi jakzüka aruba dangji Kachari ta ajar.

Tanabuba nung J.D. Andersoni ashiba agi North Bengal nung Koch chuba yimli liasü, aser iba tenüŋ Koch nungjagi Kachari ta asüba tenüŋgi jatet. Assam nungeri iba tenüŋgi Koss ta ajar aser ano Assamese nungeri Kachari-ji kossari ta ajar.

Tasembuba nung N. K Burmani ashibaji India nunger nokinketer otsü nung anüdoktep tesemjia shisema lir, Mahabharata kakat nungi Kachcha ta ajar. Iba tenüŋ ajaba tetezü koba tesem agi tzüyim nung kongshir, aser ibaji lung tenem agi mekütbanga lir. Akhidang Kachcharis mesüra Kacharis nungertemji mezüŋ idakji liasü.

12. Khamniungan

Khamniungan kin aliba tesem jagi India aser Myanmar artsü amshia lir. 'Khamniungan' ta asüba o ya ojang asem meyoktepa lir. Kham tetezü tzü, niu tetezü tulu aser ngan tetezü tashi. Anungji Khamniungan tetezü 'Tzü tulu mesüra ayong tulu'. Par tesem nung Laangji ayong tulutiba koba Myanmar nung Chindwin ayong nung yimoker. Laang ayongji Khamniungan tesem nung tongtimbang ayong lir.

13. Pochury

Pochury tenüng ya ojang asem meyoktepa agi akümba lir. Poji Sapo nungi, Chuji Küchury nungi aser Ryji Khwiry nungi. Item telok asemji lenmang balala ajanga Myanmar nungi aruagi Pochury linük nung alir. Küm ishika lir külen item telok asemji ka küma lungjem aser parnokji Naga kin ta aküm. Sapo telok Shaphongri yimtsüng nungi aru. Küchury telok ya anüolentip aser anüdok Nagaland nungi aru (Myanmar) aser Khwiry telokji anüdok Nagaland nungi aru, aser item tesemtemji tangbo Myanmar nung lir.

14. Rengma

Rengma kin indang ya tanganütsü otsü rongnung ka lir. Par oshi agi Nzonyu ta parnoki ajar. Nyon tetezü nisung ka aser Nyu tetezü nisungtem. Anungji Nzonyu tetezü Nzon nisungtem. Parnoki agütsüba tenüngji Nzon Tegibu par kin rongnung tulutiba. Pai yimji Terogvü tenem tsünnung mesem koba dang Tegibuphen ta ajar.

Ajisüaka Rengma ojang aruba ya meimlaba lenmang ka nungi lir. Küm ishika tejaklen, British nunger kodang Assami aru, parnoki Ahom chuba den ajurutepnü. Saka chuba jagi moi pai pa melen nokinketer Keyhon kanga dang akhümкета par sobutsü sobur angu nung, British nunger jagi paji temenen tanela ama bilem. Idangji pai pa o meyiper dang asüngdang, temenen tanela ta asüba oji kechi? Pa o meyiperi ashi, ibaji “Rema”. Anungji British nunger jagi parnok jembitepa yimya nung jagi par kin tenüngji Rema mesüra Rengma ta aja.

15. Sümi

Sümi kin ya parnok kin tenüng jatetba nungiadok. Sümitenüngmezüngjatetba ya Angami nungeri ‘Se’ tetezü asem. Iba ya akhi tar nunger otsü nung ajemdaker Angami, Chakhesang aser Sümiji tebu ka chir aser parnok ajak Khezhakenoma nung külemi liasü, ta jembir. Sümi nungbaji tanubusang ta ashir. Akhi tsürabur nungi Sümi dangji Seme ta aja, koba tetezü tasembuba nisung. Ano tanga kuli kar ajanga ashiba agi Sümi ta asübaya mezüng yimtsüng parnoki yatetba tenüng Swemi nungi adok.

Tasembuba nung Sümi ta tenüng jatetba ya tsürabur ka tenüng Süpu nungi jatet ta ashir.

Ano pezübuba nung Sümi tenüng ya adianu ana tenüng meyokteper ajaba lir. Tukumi aser Suwumi. British nungeri tena tenüng anaji meyokteper Swemi ta aja aser iba tenüng tatsüba agi Sema ta jayunga arur 1992 küm Sümi ta melen.

16. Ao

Tang Mokochung District telungtet ya Ao lima lir. Otsüren jembia aser amanga aruba agi Aor ta asüba ya Naga nunger rongnung telok ka koba nung shilu ana agi küma lir; itemji Junglir aser Mongsener. Item shilu ana ya külemi liaka parnok ajak pei pei-i jembia aser amanga aruba nungja aser tetenzükba otsüren balala mamatoktetsüsa lir.

Junglir: Jungliri jembia aser amanga arubaji, iba shilu ya Lung trok nungi adok (poktet) koba Jungliyimti tesem nung lir. Yangji parnok alidang taküm sobalibatsü ajak junga liteta, kin kidong tabensa amenteta, nütsüng jenti rena ali, shirnok dang “Junglir” ta aja.

Mongsener: Mongsener ya South-East Asia len nungi Irrawaddy aser Chinwin ayongtem ajanga arur Jungliyimti nung ali. Mongsener ta asübaji Putu Menden yimsüsür inyakyim nungi jatetba, koba tetezü kari yimsü süa alitsü kari melentsü ta maneni melentepa yimsü asüba nungi jatetba “Mongsener” ta aja.

Junglir aser Mongsener tsüngda tepila kar lir itemji; teptsü atepba, sobusolemtsü agiba, achiajemba, oshioben aser libaliru inyakyim kar angutsü.

Aor ta asüba tetezüji “ogo”, “taor”, “aruogo”, koba tetezü Tzüla ajanga “ogo” ta asüba nungi jatetba lir.

Ojang ratet:

1. Jakzük – Tetsütebou nungi tsürabur aser tsürabur nungi chirnur ta aruba ren.
2. Nokinketer – Nisung shiba rara nung mongin.
3. Mekütbanga – Lungbanga.
4. Artsü – Tesem ka koba pa meyong mesüra par kin meyong ben dangba.
5. Meyipzüker – Nisung kati ka dang oshi tanga ka rateta ashiba.
6. Yimoker – Ayong ana ajurutebpa.
7. Aisü – Aika.
8. Maneni – Tanen maka, metitemi.

Teinyaktsü:

A. Tasüngdangbatemji langzüang

1. Kachari kin otsü tarulen balala asem indangji rasa-ang.
2. Khiamniungan ta asüba o tetezü kechi? Iba teratetji kechi?
3. Tang Nagalima nung telidak Pochury kin lokti asem tenüngji shiang. Kechi tesem nungi parnok külemi arur Pochury kin ta jatet?
4. Rengma kin tarulen otsü anaji züluang?
5. Sümi kin tarulen adianu asem indang rasaa shiang?
6. Junglir aser Mongsener lipok tatsü agi rateta züluang.

B. Tazüing alidakji süngdakjang

1. Pochury tenüng ya ojang _____ meyoktepba agi akümba.
2. Khiamniungan kin tajung kaji par aliba tesem jagi _____ aser _____ amshia lir.
3. Kachari nübur tarulen otsü _____ sü lir.
4. Assamese nungeri Kacharis ji _____ ta ajar.
5. Sümi nunger dang British nungeri tena tenüng anaji meyokteper _____ ta aja.
6. 'Aor' ta asüba ya _____ aser _____ agi küma lir.

C. Agüja alibatem medentepdakjang:

A	B
1. Kachari	Alima koba tzüym nung tangshir aser lungtem agi mekütbanga lir.
2. Khamniungan	Tarulen pezü sü lir.
3. Sümi	Tzüla ajanga ogo.
4. Pochury	Nzon nisungtem
5. Rengma	Ayong tulu.
6. Aor	Myanmar aser India tesem nung.

D. Agüja alibatemji shitak asü tai langzüang

1. Sema ta asüba tenüng ya 1992 küm Sümi ta melen.
2. Pochury nunger ya lenmang balala ajanga China nungi aru.
3. Kodang British nunger Assami aru Ahom chubai parnok den
ajuruteptsü aodang pa den nokinketer Keyhon anir ao.
4. Khamniungan ta asüba o ya ojang asem meyokteper lir.
5. Nepale nungeri Kachari-ji Kossari ta ajar.
6. Mongsenerji Lungtrok nungi poktet.

**E. Nisung anana teinyaktsü. Agüja aliba ojangtem amshia
tongmelang oren yangluang aser class nung lemsatepbang.**

Jakzük,

Artsü,

Meyipzüker

**F. Ner kin dak alaka lesson nung keta aliba kin mashi ka
shimtetang aser par kin dak tajung keta aliba indang tatishitsü
agi- chiyungtsü, sobusolemtsü, saisapong amalatem ojang 70-
100 tashi nung züluang. Ano nai noksa dena yanglur rasajang.**

Lesson 8

Nagalima Nung Benjongtem - III

Tangazüksü Nükjidong:

1. Ner kin indang benjongbentsü aser iba tamaitsü indang angazüksü.
2. Tangar kin benjongbentsü indang angazükang aser parnok dak tajung aliba indang junger ta ashitsü angazüksü.
3. Ojang tasentem angazükang aser itemji amshia ne sasa oren yanglutsü angazüksü.
4. Lessonjagi kechi ashir aji angateta temulung agüjazüngtetsü.
5. Ner oshi nung zülutsü aser jembitsü angazüksü.
6. Teinyaksü agüja alibatemji angateta zülutsü aser azüngtsü angazüksü.

Nagaland ya benjongbentsü agi sünga aliba lima ka ta ajar. Nagaland nung kin tapu balala shia par benjongbentsü lir. Benjongbentsü teimba ka aluyimba inyakyim nung sentaktepba lir, kechiba süra akhi mapang nungi aluyimbaji dang taküm alitsü tongtibangtibaji liasü. Akhi mapang inyakyim nungi item benjongbentsü mapang nungji tematiba tsüngrem dang temoatsü meshia külemküja mapa inyaka aru. Item mapang temji teimbaka chiyungba aser pelatepba agi sünga liasü.

Naknyulüm

Naknyulüm ya Chang nunger benjong ka lir, aser iba benjong ya July 31st nung amunger. Naknyulüm benjong tamaitsüji “Tesangwai tammang akokba”. Chang nungeri amungbaji, mapang ka nung alimaji tammang agi nembanger liasü aser nisungtemi kecha meinyakteti liasü. Ibaji nisung kati keyi tepen ana keter aliba tepsetba sülen alima nungi tammangji sama. Ajisür külen iba tammangji akokba

tenüŋ nung Chang nungeri Naknyulümji tematiba tsüŋrem tenüŋ sanga amunger. Tanga benjongtem mesüka akhi tsürabur saisapongtem, iba mapang nung asayar, chiyungtsü lemsatepba aser lokti chiyung akar. Aji saka parnoki iba benjong nungji kodanga metsüŋsanger.

Ngada

Rengma nungeri November 28 nung Ngadabenjongamunger. Aluroba tsüŋküm tatembang tamaitsü iba benjong amunger. Shitakbabo iba benjong ya anogo 8 nü tashi

amonger. Anogo telemsa yur, mejemtsü yangluba mapang, leper merükba mapang aser toktsür aoba tsüraburtem asoshi chiyungtsü tenlaba, tzü chigutokba aser süoshi shidoka, raraba osettsüset merükba, chiyungtepba tsüŋsangtepba aser sobusolemtsü tajung sobur tangar kiyong semdanga senzüba aser parnok pelatepa külemi atemer. Anogo 8 nü buba nungji nisung ajak chiyungtsü renemer. Iba benjong süitemer külen Rengma nungeri amangbaji shirsa asü parnok tanelatemji iba küm nungji par yimtsüŋ toktsür tasü lima jagi aor.

Yemshe

Pochury kin asoshi Yemshe ya benjong tulutiba lir. Iba benjong ya October 5 nung amunger. Iba benjong ya alu marodang amungba benjong ka lir. Yemshe tetezü kibong nung teronem tajung mesüra kibong nungi chiyungtsü ronem tajung adokdaksüba. Par sobaliba nung iba benjong ya anogo 22 tashi amunger,

aser tatembangba anogoji tongtibatiba. Ibaji merüktetba anogo. Yemshe benjong amungba mapangji kati ka na tatok agütsüba, medemer tejen ajurutepa, medemer tasen ayimba aser aniasüngba mapang. Yimertemi yimtsüng merüker, tetsüng lenmang tzübu, alu aser anisüngzükdak tesem yanglur. Iba benjong ya teimla tasen tenzükbä benjongmung ka lir.

Miu

Khiamniungan nunger asoshi iba ya tongtibatong benjong ka lir. Koba teko nungertemi tanük aser tamo nungertem den lemsatapa temoatsü meshiba benjong ka lir. Iba benjong ya May 5 nung amunger. Iba

anogo nungji teko-i tanük aser tamonunger atema temoatsü meshia sarasademtsür. Tanük aser tamo nungertem jagi süoshi, nok aser chiyungtsü senpettem bener pa tekori ki semdangi aor. Iba benjong jagi, teko, tanük aser tamo nungertem den tesentaktep tajung yanglua akangshir. Ano par sobaliba nung Tsüngrem dang alu nung temoatsü lidakjang ta ashitsü atema par Tsüngrem nem shiruru tenla agüja külemküja-a amunger.

Sökrönye

Chakhesang nungeri Sökrönye benjong ya January 15 nung amunger. Iba ya merükteta amungba benjong ka lir. Iba benjongji tenzükdang ki tongti tongshi nung shiruru azü rüklokja amunger. Iba mapang nung tebur chanutem aser tebur taintem ajak pei taküm merüktettsü atema yimsü ama tzü chigui anepdang

yakta ayongi aor. Kechiba süra iba mapang nungjiang tzüji memeneni alir. Iba tzüji kidangi bener adoka antibong pongmen maket soa achir. Iba shiji tebur chanutem nem parnok taküm teti merükteta alitsü atema anganüa agütsür. Iba meshitetba yimsü yimbong amshitsü atema joka nung chipo aonpou aser mimong ajak tasen asütsüla. Aji ta süaka, Naga nunger tangar benjong mesüka sobaliba, saisapong, tetsütebou ken, tsüngsangba aser chiyungba mapanga alir.

Tuluni

Tuluniasüminunger atema kanga dang tongtibang benjongmung ka lir. Iba benjong ya küm shia chineti 8 nung amunger. Tuluni benjong ya alu nung tsünüsembongtsü kümzüksü aser amena rozüksü atema tanela jazüka amungba benjongmung ka lir. Iba benjong nung shi aser mejemtzü aika amshia amunger. Iba mapang nung adianutem aser

medemertem tsüngda nung chi aser shi am tu nung aleper senpet agütsvteper. Iba mapang nung aiür asangurtem kibalenbutsü atema aniasüngteper.

Aniasüngteperber aliba aiür asangurtemibo kati ka kidangi jaoktepa benjong chiyungteper aser iba jagi kibalenbutsü nangzüktepa ayubaji sangdonger. Yimdak aliba nisung shia shibasa mapa inyaktsv jeta akümer pei pei yimya nung alu inyaktsü atema telok tenteter, koba dang “Aluji” ta ajar. Tuluni benjong mapang nung aluji ajak tambusang kidang mena ak, nashi, sü tepseter chiyungtepa amunger.

Item ojang aser tetezütem angazükang.

1. Pongmen maket	–	Tarakmaket, Tashishitsü maket.
2. Mejemtzü	–	Chi agi yangluba yi.
3. Külemküja	–	Yimsü amshia külemba.
4. Runem	–	Terunem tajung.
5. Aniasüngba	–	Tebur kati tetsür ka kibong akümtsü asüngdangba.
6. Teko	–	Tetsü tenu/teti teburtem.
7. Rüklokja	–	Tzü rükloktsüba.
8. Kibalenbu	–	Tebur/tetsür kibong akümba.

Teinyaktsü:

A. Koba kin-i koba benjong amunger ibaji medemdanga züluang.

Kin

Sümi
Khamniungan
Rengma
Pochury
Chakhesang
Chang

Benjong

Sökrönye
Tuluni
Yemshe
Ngada
Naknyulüm
Miu

B. Tasüngdangbatemji langzüang:

1. ‘Yemshe’ tetezü kechi? Yemshe mung nung yimtsüng nung alir nisungtemi kechi mapasa inyaker?
2. Naknyulüm benjong tamaitüsü kechi?
3. Rengma nungeri Ngada benjong anogo ti nü amunger. Anogo ti nü nungji parnoki kechi inyaker?
4. Tuluni benjong nung kechi shirurusa tepseter chiyungtepa amunger?
5. Chakhesang nungeri kechiba Sökrönye benjong nung tebur chanutem aser taintemi tzü chigor?
6. Miu benjongji teku aser tanük, tamo tesendaktep benjonga ta nai kudasür metet?

C. Agüja aliba lessonji zügang aser orentemji tembanga züluang.

1. Miu benjong ya tesentaktep takang _____.
2. Tuluni mapang aniasüngtepber aliba aiür asangurtemi _____.
3. Sökrönye mapang nung tebur chanutem nem antibong pongmen maket sor anganübaji _____.
4. Yemshe mapang nungji kati ka na tai toktepa, medemer tejentem lungjemshiba aser _____.
5. Ngada benjong amungba anogo ti nü buba nungji nisung ajak chiyungtsü renemer aser aji süitemer külen parnoki amangbaji _____.
6. Chang nungeri amangbaji nisung kati keyi tepen ana keter aliba tepsetba sülen _____.

D. Bilemdangang aser Züluang.

1. Benjong mapang nung Naga nungeri tangar den medemer yimtepba nung temulung tali agütsür. Kechiba nai-a parnoki aji inyaker ta bilemer.
2. Tangar kin benjongtemji ner kin dang nungi tera agi balala amunger. Ner kin dang nungi koba kini sa yimya balala nung benjong amunger iba indang teratet ana shiang.

E. Pei sobaliba sobusolemtsü sobur tetsür ka aser tebur ka yangluang.

F. Hornbill benjung ajanga kin ajak külemi pei sobaliba yimya nung mongteter. Na nü medemer tem den Hornbill benjung semdangi aotsü ta bilema nenok külemi iba dak ajemdaker lemsatepang.

Lemsateptsü tatishitsü kar-

Tanur 1: “Hornbill benjung nung atentsü ni matateter”

Tanur 2: “Au, nia!”

Tanur 3: “Tesem tonger kechi tama inyaktsü?”

Temetettsü: Tesayuri kaketshir tem telok ka nung nisung asem sem lemsaang. Kaketshiri temalen agüja aliba jembitepyim nungi tatishitsü agia jembitepang. Kaketshir shia asemben tashi jembiang. Iba teinyaktsü ya minute pungu (5) agia inyaktsü.

Lesson 9

Lokti-i Shilem Agiba: Naga Nungeri Metsünga Reta Wazüka Ayuba

Tangazüktsü Nükjidong:

1. Naga nunger dak tajung aliba indang angazüktsü.
2. Lokti-i shilem agitsü tebilemba tajungtemji wazüka aser inyaka aotsü angazüktsü.
3. Lessonji angateta temulung agüja züngtetsü.
4. Teinyaktsü agüja alibatemji angateta zülutsü aser azüngtsü angazüktsü.
5. Ojang tasentemji angazüktsü aser itemji amshia ne sasa oren yanglutetsü.
6. Agüja aliba teinyaktsütem inyakba ajanga zülutsü nung renloktsü.

Naga nunger yim ajak, nung akhidang nungi tang tashi loktiji kanga junga benteta lir. Yangji lokti inyakyim jagi ajak azüoker. Naga nunger kaji pa/la yimer den tesentaktep takang tajung ayur. Loktiliba meima alibaji lokti ka ozüngtem aser tamangba dak ajemdaka lir. Tar nunger mapang nungi lokti shilem agiba ya Naga nungeri amshi aser tanü

tashi amshia aruba sobaliba ka lir. Iba yagi asenok loktiji balaka ta jangjashitsür kechiyong Naga nunger ya lokti meimba nisungtem lir. Naga nungeri lokti teinyaktsü aser tebilembsü indang ajaki aroka bilembaji alemli nungi lir. Lendongtsüdong agi yimer kar tonger lira, aji nübur ajak tebilembsü kuma lendong nung alir yarir. Tatishitsü agi, kitsükkirung lendong ajurudang, kibongji lokti-i achaayanga yarir. Parnok aben süoshi, ki oset aser chiyungtsü teyari külem yimeri agütsüba dang masü, ana nung alir yim temeküt ajaki yarir.

Lokti-i sentepa lendong ajurur kibong atema ki sütsür. Anogo ishika nung ki asütsü asoshi aremi külemi or nüngdakba süng lung bener arua ki tajung yanglutsür. Adangji lokti-i pei tebilemtsü küma lendong ajurur aliba kibong yaria yanglutsür. Mapa tulu ajak kija kibongi koka inyaktetbaji lokti teyari adenba ajanga takok ngua temteter.

Tsüklu ayimbaren nunga, kadang tzülu nung mo bener arua atemtsü mapang arudir, moji kibur medemer telok teyari ajanga atemer. Tanünü kasa telok nung medemer tanga lu ka nung inyaka ajak indang mapa matem tashi külemi inyakteper.

Iba ama lokti tentet yimya ya shitak rongsen aser mapa ajak tekaraba aser temelaba nung inyakteter. Iba yagi medemertem aser kibongtem tesentaktep ulushia takangba kümdaktsür. Medemertem peletepa longsolongbena inyak aser kiburi chiyungtsü tajungtiba renemtsü. Anogo piyong meranga inyaker amming arudang medemer den pelatepa lishi lung agi ontepa asayatep. Teimba ka kadang lokti külemi inyak, meranga inyakba o pelatepba külemi ao.

Mapang talangka nungi inyaka aruba yimya kaji kadang, Naga nunger tain küma mapa meinyakteti kümdir pa/la ji lokti aser kibongi ajir. Shirnok jala jabaso lir parnok jabaso kidang alir, shirnok jala dang lir parnok pei jala aser la kinungpur kidang alir. Tetsütebou malir, tsüngtsük longtsüker aser tokolok meshitaker ajak lokti repranger. Naga nunger yimya balaka amshiyim kaji tongtimbang nüngdak, ajak nung lokti tebilemba aser taginübaji lokti telemtetba kecha nunga, kijai tashi mamshiteter.

Tanü tashi akhidang
ama yim ajak nung
kimung alu ajak kija
aser lokti meyong.
Arem yataonta ajak
asoshi lapoka lir. Tesem
koba nung tekonglu
ayimer item nung, yim
tamburtemi kümshi
koba lu/ongmang
ayimtsü aji shimer.

Yimertem ajak külemi alu achi i aor aser runga tsünüsempongtsü
renemer. Kiyong aser kidong ajak pei alumang ali nungji shitak
lemsaa ajak atatsüsa alemer.

Naga nunger asoshi pei telok, kiyong aser yimji koda tiptema alir
aser kati ka koda akhümtsübur aji ajak dang tulutiba. Aji asünung
ozüng aser temerenshi ajak lokti tebilemba dak ajemdaker dang
renem. Iba yagi rarabangsen, tsükchitep, mejungi benshiba nungi
soiter aser talenba melii ajak kasa asüba adokdaksür. Lokti indang
bilemba aser shilem agiba ya jenjang tulu aketba yimya tajungtem
lir aser asenoki ya wazüka aser maneni benshia ao nung dang ya
mesamatsü.

Ojang ratet.

1. Akhidang	– Tetsütebou mapang.
2. Tar nunger	– Putu ka nungi putu kati aodang.
3. Lendongtsüdong	– Timtem mapang.
4. Kitsükirung	– Mi lendong.
5. Longsolongben	– Lokti.
6. Tsüngtsük longtsüker	– Mata mabensar.
7. Wazüka	– Kümzüka.
8. Kiyong	– Nisung aliba tesem telungtet.
9. Tsükchitep	– Majinütep.

Teinyaktsü:

A. Ojang ratet nungi ojang tasen angazükbaji amshia ne sasa oren yangluang

1. Akhidang
2. Kitsükirung
3. Tsüngtsük longtsüker
4. Wazüka
5. Kiyong

B. Tasüngdangbatem langzüang:

1. Kodasür asen Naga nunger dak loktiliba meimba lir ta meteter?
2. Asenok rongnung lokti meimba tajangzükji kechisa?
3. Tekonglu atema koda aliji lemsatsü?
4. Koda loktii külemi inyakba maparen ner kini inyaker aji tatishitsü ana agüjang?
5. Koda lokti i tain nisungtem anepalur?
6. Koda lokti i tsük lu ayimba nung shilem agir?

C. Agüja aliba orentem ya tai asü shitak Naga nungeri lokti meimba indang.

1. Alima lendong ajurudang Naga nungersangji par kibong/ kinungeri dang yari. (shitak/tai)
2. Tongtimbang maparen nung lokti ajungtsüji kija taginüba dang nungi tuluba akümer. (shitak/tai)
3. Tsük ya lokti külemi ajak indang ayur aser kasa shitak lema agütsür. (shitak/tai)
4. Kodang temerenshi agütsütsü aru, lokti telemtetba ajanga dang agütsü kechiyung iba yagi loktiji temzüng ozüng kübok alir. (shitak/ tai)
5. Lokti nung züngsemtemi külem mokokmeinertem repranga aru. Tatishitsü agi- tettsütebou malir, tsüngtsük longtsükertem, taintem aser tokolok meshitakertem. (shitak/ tai)

D. Lokti-i aginüba yimya tajungtemji class nung tanurtem nem angazükdakjang.

1. Jana bendenba (waste bin) ji tazüng yujang.
2. Ner class nung shiba school-i maru lesson zülubaji lemsatepang.
3. Pen/pencil bener marurtem den lemsatepang.
4. Tesayur dang tesamaba oset anguba shiang.
5. Class nung menden junga renema yuang.
6. Shiti teshisa bendena jana bendendak (waste bin) enokang.
7. Tesayuri sayuba lessonji ner medemeri mangatetra parnok dang nai angazükba shiang.
8. Ner class pur kar sen makara ner class pur sarutepa par kibong den lemsatepang.
9. Class taktang kichiba merükang.
10. School nung naro aser süngdonglidong tem anepaluang.
11. Class takdang kanga junga renemang.
12. Class taktang nung tashi maiter tem mezüngmeshi masütsüla.

E. Teinyaktsü:

Ne tekapuji sentsü pencil agi asazüka yangluang aser iba tekapu jagi tangar koda yarir aji züluang.

F. Medemer ka shimang. Kechi lemang nungisa lokti yaritettsü iba indang nena melentepa otsü atongtepang.

Lesson 10

Naga Nunger Sobaliba Saisapongtem

Tangazüktsü Nükjidong:

1. Naga nunger sobaliba saisapongtem balala koma asayar angazüktsü.
2. Naga nunger sobaliba saisapong nükjidong tongtibangji angatettsü.
3. Lesson jagi kechi ashir aji angateta temulung agüjab züngtettsü.
4. Teinyaktsü agüja alibatemji angateta zülutsü aser azüngtsü angazüktsü.
5. Ojang tasentemji angazüktsü.
6. Ner kin dak alaka tangar kin dak tajung aliba indang junger ta ashitsü angazüktsü.
7. Lesson nungi ojang tasen angazüktsü aser itemji anogoshia jembishinü nung amshitettsü.
8. Jembiyim aser züluyim nung oshioben jungaa amshitettsü.

Naga kintemi sobaliba saisapong aika asayar. Talisa saisapong aika kin balala aser yimtsüng balala yimya nung benjong mapang lungjemer pelatepa toktepa amunger. Item sobaliba saisapongji akhi tsürabur senmang bilemteta tushia amunger. Item benjong mung ji asenok sobaliba nung takar ta sayur.

Sobaliba saisabongya taküm nung angazüka benshia aotsü sayuba iba den külemi lokti inyakyim azünga aliba mapang asayar. Ano Naga nunger saisapong karbo nisung ka taküm kümzüktsü inyakyim sayur. Tatishitsü agi- Mi tsükloktetba asaya amala.

Naga nunger sobaliba saisapongtem ya tanga asayar. Iba nükjidongji pelateptsü, lokti tesentaktep akangshitsü, sobaliba wazüka ayutsü aser tettsütebou otsü angazüktsü asoshi amunger.

Ao kin-i asayaba sobaliba saisapong tapu ana:

1. Tzüpu Tzüküm

Iba asaya ya ali nung mesüra atem nung tenari meter ana shi mesüra asayar kwi itemji asadanger shinü agi asüa yur asayar. Iba asaya nung tanishir kati anishia Tzüpu – Tzüküm, Tzüpu – Tzüküm ta shia asayar. Kodang tanishir jagi Tzüpu ta shidir asayartemji asüa aliba

telungi aitsü aser kodang tanishir jagi Tzüküm ta shidir asüa aliba nungi temai adoktsü ta asayar. Asayartem jagi tanishisangi ashiba ama shitak masayatetra pa mesüra la asaya nung jagi adokatoktsü. Tanüngba asayartemji yamaji asaya or külen kodang nisung ka dang anüngdir pa mesüra laji takoker akümstsü.

2. Küt – Küt

Iba asaya ya metong nung feet 7 aser lenden nung feet 4 asüa yur asayar. Asayar shiai lung tapak tila ka ka amer asayar.

Yamai asayar:

1. Asayartemi lungji mezüngbuba süngden telungiyoktsü aser tetsüng küleni lung yua aliba süngdenji ajangdanga joka joka “küt – küt” ta shiyonga tur meyipa alutsü. Asayar

shibai süngden shitak nung lungji meyokteter pa/la tamakoker akümstsü.

2. Lungji tetsüng külen yur tetsüng küleni joka joka tetenzük nungi tatem tashi tur meyipa alutsü.

3. Asayar shiai pei tokojong nung lungji yur süngden tetenzük nungi tatem tashi jaja tur meyipa alutsü, iba asaya nung toktepa asayartemi asayamenüaka pa/la menütsü makok. Menüra pa/la tamakoker akümtsü.

4. Süngden tatembuba tashi jaja tur külen toktepa asayartemi shimtsüba süngden telung nung lungji shitak yoktetra iba süngdenji pa/la indang asütsü. Yamaji asayar külen, asayar shiba indang süngden teimba südir pa/la takoker akümtsü.

3. Sü Arshiba (Kebui Dok)

Zeme (Zeliang) nunger atema Sü arshiba ya saisapong asaya ka lir. Koba teburtem atema parnok tashi aser tasütait sayuteper. Sü ya kija kibongi tenlar shibai tangar dak nungi alaka bener aruba benjong mesüra tongtiban nisung kar asüba tenüng nung tenlar.

Iba anogo nungji taintemi iba shiruruji chioka ashitsü, “Ni iba Sü chioker, taji ne dak tia tajung liang. Ai aser lung ajaki ozü nübur asoshi lenmang yangluangma”. Süji yimtsüng lenmang nungji chioktsü mesüra kolen Sü metsür iba arem nungi chioktsü. Kodang Süji chioker, asaya nung shilem agir ajungai Süji arshi tenzüksü. Par tetsütebou tenüngtem mesüra tsüraburtem tetshitsü mera metena ola agüja arshitsü. Asaya nung shilem agir jagi Sü tepen nung amtsü asoshi arshitsü. Yamaji talangka arshiteper külen Sü aser tarshirjia belema toktsü. Kodang shiruruji shilem agir rongnung kati atsüita anendaktsütetdir pai shiruruji süngzü ka agi alena ayutsü. Nisung ishikati sempetji pa indang ta raktepra parnok tsüngda nung mepetmesü adoktsü. Anungji takok senpet agizüksangji shibai Sü tepen nung ken danga mechioki talangtiba amet iba sangji takokerji asütsü. Ibakuli agütsütsü bajikin shianungiteshimtetnisungirepranga atatsü.

Kodang mezüng takok angusang tenüngji sangoktsüdir, ano tanabuba takok angurtem nisung 8 sangoktsütsü, aser iba senpetji, teku shi aser poknüng shiji parnok nem lemsa agütsütsü. Ajisür mezüng takok angurtem aser tanabuba takok angurtem jagi iba shi senpetji pei pei arjui bener aotsü. Iba shi senpetji pei kin teburtemi dang achitsü.

Item tetezütem angazükang.

1. Saisapong – Asaya tapu balala.
2. Asüa – Tamaitsü enokba.
3. Benshi – Inyak, Anga.
4. Tongtibang – Kanga nüngdakba.
5. Chiok – Salaa yokba, Odaktsüba.
6. Sangoktsü – Sangdong, Ayimoktsü.

Teinyaktsü:

A. Tasüngdangbatemji langzüang.

1. Ao kin i asayaba sobaliba saisapong tenüng ana shiang?
2. Tzüpu Tzüküüm asayaji koma asayar?
3. Küt Küt asayaji koma asayar?
4. Naga nunger sobaliba saisapong tongtibang nükjidongtemji kechi?
5. Sü arshiba asaya ya shirnoki asayar?
6. Kebui Dok asaya ya koma asayar?

B. Item ojangtem amshia ne sasa orentem yangluang.

1. Saisapong –
2. Asüa –
3. Benshi –
4. Tongtibang –
5. Chiok –
6. Sangoktsü –

C. Lessonji zünger agüja aliba orenji tembanga züluang.

1. Asayartemi lungji mezüngbuba _____
2. Sobaliba saisapong nükjidongji _____
3. Naga nunger saisapong karbo _____
4. Sobaliba saisapongji akh _____
5. Sü arshiba siasapong ya Zeliang nunger teburtem atema _____

D. Shitak shimteta langzüang

1. Sobaliba saisapongji akhi tsürabur _____ bilemteta tushia amunger.
i. Rongsen ii. Senmang iii. Tetushi
2. Sobaliba saisapong nükjidongji pelateptsü, lokti tesendaktep akangshitsü, sobaliba wazüka ayutsü aser _____ angazüktsü asoshi amunger.
i. Tsürabur otsü ii. Tettsütebou otsü iii. Tanur otsü
3. Tzüpu Tzükü asaya nung _____ kati anishia asayar
i. Tesayur ii. Tanishir iii. Tanur
4. Küt Küt asaya ya metong nung feet 7 aser lenden nung feet _____ asüa yur asayar
i. 6 ii. 4 iii. 5
5. Asaya nung shilem agir jagi Sü _____ nung amtsü asoshi arshir
i. Tetsüng ii. Tepen iii. Tokolak

E. Nisung anana teinyaktsü

Ne tembar ka shimang. Nai sabuba sobaliba saisapong indang ne tembar den lemsatepang, iba saisapongji koma asayar aser nai kechiba iba saisapong meimer nena jembitepang.

F. Lokti teinyaktsü

Tesayuri classpurji telok balala ana lemsaang. Telok shia nem lesson nung aliba saisapong asaya nungi ka ka saidakjang.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”